

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI
BILIMLENDIRIW, ILIM HÁM INNOVACIYALAR
MINISTRILIGI
ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI MÁDENIYAT HÁM
TURIZM MINISTRILIGI
ÓZBEKSTAN MÁMLEKETLIK KONSERVATORIYASI
NÓKIS FILIALI**

MUZÍKA HÁM KÓRKEM ÓNER XABARSHISI

ilimiy-metodikaliq jurnal

MUSÍQA VA SAN'AT AXBOROTNOMASI

Ilmiy-uslubiy jurnal

ВЕСТИНИК МУЗЫКИ И ИСКУССТВА

Научно-методический журнал

BULLETIN OF MUSIC AND ART

Scientificmethodical journal

№ 1

SHOLKEMLESTIRIWSHI:

O'zbekstan mamleketlik konservatoriyasi Nokis filiali

- Bas redaktor:** – Allanbaev Rudakiy, professor w.w.a
Bas redaktor orinbasari: – Kamalova Dिल्фуза, filologiya ilimleri boyınsha
filosofiya doktorı (PhD)
Juwaplı xatker: – Gulmira Palwanova

REDKOLLEGIYA AGZALARI:

- Omonilla Rizaev** – O'zbekstan mamleketlik k'rkem 'ner ham m'adeniyatı
institutı, professor w.w.a.
Hikmat Rajabov – O'zbekstan mamleketlik konservatoriyasi Nokis filiali,
professor w.w.a.
Sayyora Gafurova – O'zbekstan mamleketlik konservatoriyasi, professor
Oydin Abdullaeva – O'zbekstan mamleketlik konservatoriyasi, professor.
Qurbanbay Jarimbetov – Qaraqalpaq mamleketlik universiteti, professor.
Alima Berdimuratova – Qaraqalpaq mamleketlik universiteti, professor.
Ziyada Bekbergenova – OzR IA Qaraqalpaqstan bolimi, professor.
Oqilxon Ibragimov – O'zbekstan mamleketlik k'rkem 'ner ham m'adeniyat
institutı, professor.
Azizbek Turdiev – O'zbekstan Respublikası Oliy Majlis Senatmın jaslar,
m'adeniyat ham sport m'seleleri komiteti baslıgı
orınbasarı, filologiya ilimleri boyınsha filosofiya
doktorı (PhD).
Allanazar Abdiev – Filologiya ilimlerinin kandidatı, Qaraqalpaqstan Respublikası
xalıq jazıwshısı
Artıqbay Erejepov – Nokis qalalıq 1-sanlı balalar muzıka ham k'rkem 'ner mektebi,
pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD).
Janabay Marziyayev – Qaraqalpaq mamleketlik universiteti, filologiya
ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), docent.
Iroda Mirtalipova – OzMK janındagı B.Zokirov atındagı MEKOl, k'rkem
onertanıw ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD).

JAMIYETLIK KENES:

Baxtiyor Sayfullaev	Najimatdin Muxameddinov
Ozodbek Nazarbekov	Najimatdin Ansatbaev
Komoliddin Urinbaev	Gulistan Annaqlicheva
Dawıtbay Qurbaniyazov	Rayxan Saparova
Qalbay Turdiev	Paraxat Mamutov

MAZMUNĠ

Алланбаев Р. Миллий мәдеиятымызды рауажландыруу жолында және бир кәдем	3
--	---

MUZİKATANIW

Мамутов П.А. Замангөй музыка тәлим системасын жетилистириуде руухыйлыктын орны	5
Пахратдинов Ш. Работа над произведением крупной формой	10
Sayidov T. D. Xonandalik ovozing fiziologik va akustik xususiyatlari	14
Мирталипова И.М. Ҳинд мусика назариясидаги товушкатор структураларига бир назар	16
Raimova D.M. O'rta Osiya musiqa cholg'ularining paydo bolish tarixi	20
Расулов М.М. Мусика, теле ва радио дастурларнинг муҳим компоненти ва композицион омили сифатида (темп, ритм, импульсивлик мисолларида)	23
Matyakubova U.G'. V-XV asrlar markaziy Osiyada musiqa madaniyatining nazariy asoslari	28

KORKEM ONER

Ражабов Х.Ж. Арсланбай Нажимов ижодига бир назар... ..	33
Matimuratov S.E. Qaraqalpaq kompozitori Kenesbay Abdullaev dōretiwshiligi haqqında	35
Qutekeeva R.A. Qaraqalpaq kōrkem ōnerinde Ilish Xojametovtın tutqan ornı	39
Allaniyazov B.Q. Muzika kōrkem ōnerinin bayteregi (<i>Kompozitor Najimatdin Muxammeddinovtın ōmiri ham dōretiwshiligi haqqında</i>)	44
Чаршемов Ж.А. «Қоблан» балетининг композицион хусусияти	48
Абдуллаева Ш.С. Труд все побеждает	57
Abatbaeva R.A. Qaraqalpaq kōrkem ōnerinde kompozitor Gayıp Demesinovtın tutqan ornı	61
Палўанова Г.А. «Аязий» драмасында кахарман характерин сәулелендириўдиц өзине тән қасийетлери	65
Палўанова Г.А. Каракалпакстанда театр режиссурасының пайда болыуындагы миллий дәреклер	68
Muxammeddinov Q. Milliy opera ham balet janrdagi tariyxiy shigarmalar	71
Parmonov D.R. «Doira va urma zarbli cholg'ulari» musiqa san'atining yorqin namoyondasi	75
Каримова И.И. Традиции исполнения музыки Каракалпакского композитора Гаип Демесинова	78

ATQARIWSHILIQ ONERI

Erejepov A.A. Baqsishiliq kōrkem ōnerinde dōretilgen qosiq ham namalarını jaslar tarbiyasındaǵı ahmiyeti	83
Tnibaev P.K. Dirijyorliq kōrkem ōnerinin turleri ham evolyuciyası	87
Шарипова А.Р., Сидикова А.М. К вопросу о фортепианном исполнительском искусстве в Узбекистане	92
Ayubov K.Z. Foniologiya va odam ovozi tasnifi	95
Ziyovutdinova Z.U. XIX asrning ikkinchi yarimida o'zbek xalq cholg'ulari ijrochiligi sohasidagi jiddiy o'zgarishlar	98
Dadaboyev X.M. Xalq cholg'ulari ansamblarini tashkil etish	100
Aliev N.G. Demli saz asbaplar tariyxi, klassikalıq muzika ham onın bugini kündeǵi tutqan ornı	102

Saidxonov A.S. Cholgʻu konsert janrı tarixı va taraqqiyoti	105
Jumabaev A.E. Qaraqalpaq kórkem ónerinde xalıq namalı qosıqlarınm tutqan orm	110

MUZİKA PEDAGOGİKASI

Xojanazarov T. Vokal pedagogikasidagi metodlardı zamanagóy pedagogikaga aylandırıw usılları	115
Ходжаметова Г.И. Задача обучения, воспитания и развития детей в музыкальной школе	117
Botirova X.T. Musıqa taʼlimi pedagogikasida oʻquvchi yoshlarni maʼnaviy-axloqiy taʼlim-tarbiyasini shakllantirish	121
Saidumarov I. Taʼlim-tarbiya va shaxsning maʼnaviy kamoloti xususida sharq allomalarining qarashlari	124
Абдисултанов Ж.Дж. Болалар мусика ва санъат мактабларида «Мусика адабиёти» фанини ўқитишда инновацион ёнлашув	128
Матёқубов Э.Г. Мусикада модулли таълим асослари	131
Najmetdinova N.I. Maktabgacha taʼlim tashkilotlarida bolalarning mustaqil musiqiy faoliyatining ahamiyati va mazmuni	137
Iseev R.A. Fortepiano paninin jahon muzika oqıw procesindagi ahmiyeti ham orm	141
Dauletbaev T.K. Milliy saz asbaplarm mektep oqıwshılarma ўyretiwđin ahmiyeti	145

JÁMIYETLIK-GUMANITAR PÁNLER

Бекбергенова З.У. Қарақалпақ халық дәстаны «Қырық қыз» хэм хэзирги қарақалпақ драматургиясы	150
Утепова Т.Б. Маданиятлараро мулохот таҳлиллари Европа олимлари назарида	153
Жумашева А.Х. Интерактивные приёмы и формы проведения практических занятий	159
Саденова Г.П. Қарақалпақ паремиологиясында жақсылық концепти	163
Mambetnazarov M.K. Hoja Axmet Yassawiy hikmetlerinin jaslar tarbiyasidagi ahmiyeti	166
Марзияев Ж.К. Мақаланың публицистикалық сыпатламасы	169
Камалова Д.Э. Шығарма композициясында турмыс шынлығын сәулелендириў шеберлиги	171
Мамбетназарова Р.К. Идеино-тематические особенности жанр путешествия в Каракалпакской литературе (на примере «Путешествия в пять стран по океану» Тажсена Изимбетова)	175

JAS IZERTLEWSHILER

Paxratdinov J.A. Kop qırlı talant iyesi	180
Jumamuratova A.A. Qaraqalpaqstanda Opera janrınm tutqan orm	181
Muratbaeva A.A. Jaslardın muzikalıq intellektın asırıwda muzika sınshısı Gulmaryam Kamalovanın orm	185
Orazalieva G.S. Güllengen dawırde — Jana namalar (Jamil Charshemov dóretpeleri haqqında)	186
Segizbaeva G.Q. Qaraqalpaqstanda daslepki muzikalıq drama janrınm payda bolıwı	188

ATQAR WSh L Q  NERI

BAQS Sh L Q K RKEM  NERİNDE D RETILGEN QOS Q H M NAMALAR N N JASLAR T RBIYAS NDAG  A MIYETI

Erejepov A.A.

Qaraqalpaq m mleketlik universiteti

Annotaciya: Bul maqalada qaraqalpaq baqs sh lıq k rkem  nerinde d retilgen qos q h m namalarının jaslar t rbiyas ndag  a miyeti haqqında ken turde s z etiledi.

Baqs sh lıq k rkem  nerinde qos q h m namalarının q liplesip rawajlan w tariyx  tiykarında jaslar d  m nawiy t rbiyalawdag  orm  z aldına ekenligi k rsetilgen.

Гилт с злер: milliy, baqs sh lıq, k rkem  ner, qos q, nama, m nawiy t rbiyalaw, etnografiya.

Аннотация: В данной статье говорится о важности изучения песенно - музыкального жанра каракалпакского искусства бахши в воспитании молодого поколения. В основе истории создания и развития песенно- музыкального жанра искусства бахши выделяется огромное место для духовного воспитания молодого поколения.

Ключевые слова: национальный, бахши, культура, песня, музыка, духовное воспитание, этнография.

Annotation: This article talks about the importance of studying the song and musical genre of the Karakalpak art of bakhshi in the education of the younger generation. At the heart of the history of the creation and development of the song and musical genre of bakhshi art, a huge place is allocated for the spiritual education of the younger generation.

Keywords: national, bakhshi, culture, song, music, spiritual education, ethnography.

Xalqımızd n milliy  zligin, ayyemgi tariyx  h m tilin, on n turm s tarizi, d stur h m  rp- detlerin  zinde s wlelendiretuğ n, ul wma m deniyatımızdan ajıralmaytuğ n b legi sıpatında t n alıngan baqs sh lıq k rkem  neri ataql  baqs -shayırlarımız, folklor ilimpazlarının piday  miyneti, d retiwshilik oylaw  menen asirlerden asirlerge otip kelmekte. Xalqımızd n joqarı k rkem biybahalıg  menen jaratılğan baqs sh lıq k rkem  nerdi saqlap-alpeshlew h m rawajlandırıw boyınsha arnawlı jum slar  melge asırılıw  kerek [1]. H rbir xalıqt n ruwxıy d nyası, m deniyat , tili, etnografiyas ,  debiyat , milliy muzıkas  bar. Qaraqalpaq awızeki profesional muzıkasında baqs sh lıq  rp  det d sturlerinin rawajlanıw , on n atqarıwshıları bolğan baqsılard n d retiwshiliginin keneyip kem-kemnen joqarı d rejege koteriliwi n tiyjesinde namalar payda bola basladı. Xalqımızd n nama, qosıqları, jıraw h m baqsılar t repinen d stanlard  t nlawshılarına t sirli etip jetkeriw maqsetinde, d standag  qaharmanlard n obrazların, olard n sulıwlıq kelbetin, qaharmanlıq islerin, olar mingen tulpar atlard n j yirikligin, tabiyat k rnisinin gozzallıqların s wretlewdegi sazlard  d retiwdegi sheberliginin  siwi arqalı payda bolğan d retpeler bolıp esaplanadı. **M selen:** «Ilme Sultan» sazında ushırasatuğ n, hayal-qızlard n miynet procesinde nagısh oyıw, keste tigiw, kiyiz basıw h reketlerinin s wretleniwi, sazlarındag  forshlag, arqalı quslard n sayrağan dawısının beriliwi, «Qaraj rga» namasındag  tulpard n baygide shabısı har qıyl  xarakterde esitiliwi h.t.b. barlıg  sheber professional baqs  sazandelerd n qollamlıan sesleri ya lı janlap esitiledi. Olar h rbir atqarıwshının jeke d retpesinin, muzıkalıq d retiwshilik baylıg n n  siwine qolaylı jagday tuwdırıp otırgan.

Baqsılard n d stanlard  atqarıwdag  e n tiykarg  muzıkalıq quralı-duwtar saz  sbabı. Sonlıqtan qaraqalpaqlar arasında duwtar sazları girewli orin iyeleydi. **Olardan:** «Nama bası, Nar iydirgen, M n t men, Ilme sultan, Suw serper, Qara j rga, Shernazar, Aq ishik, Xalqalı, Sıy perde, K zlerin,

Boztorgay, Sayra duwtar, Muxalles, Nalish, Xoshım palwan, Dás nama, Sárbinaz, Górqız, Muwsa sen yar, Tórgay qus hám tağı basqa, birneshe sazları keń taralğan. Mine usı sazlar ishinde keń taralıp, xalıq arasında massalıq xarakterge iye bolğan túri «Nama bası» baqsıshılıq kórkem ónerinin «gimni» sıpatında júritilip, baqsılar toy merekelerde óz atqarıwshılıǵın usı namadan baslaytuǵın bolǵanlıǵı haqqında ustaz baqsılar tárepinen atap ótıledi sazdı úyreniw waqtında. Sonlıqtan el arasında bul saz «Bas nama» namalardıń bası, sazlardıń aǵlası dep te atalıp kelgen. Biz xalqımızdın anız, apsana, rawıyat hám tariyxıy saz hám qosıqlarına názer taslasaq, bir qansha mádeniy miyraslarımızdın baqsıshılıq ustaz shákirt óneri arqalı saqlanıp qalǵanlıǵın házirgi dáwirde guwamız. Bizin maqsetimiz bul qosıq hám namalardıń tariyxın keleshek áwladtın biliwin om úyreniwi ushın qádem qoymaqshımız.

Xalıq qosıq hám namaları Respublikamızdın joqarı hám orta arnawlı oqıw orınlarındagı muzıka hám kórkem óner qanıgeleri, balalar muzıka mekteplerinde oqıtıwshı, oqıwshılar hám kórkem óner tariyxımızǵa názer bolıp esaplanadı. Maqalamızda berilgen namalardıń hár bir waqıyası, jaslardı tariyxı hám muzıka arqalı esitkende, muzıkalarına ıqlası artıp hár bir sazdı shertkende mazmunın túsiniwge alǵa ilgerleydi dep oılaymız.

«Arıwxan» naması, XIX ásirde qaraqalpaqlardıń eń ataqlı baqsısı Muwsa baqsınıń ustazı Aqımbet baqsınıń dóretken «Arıwxan» naması tuwralı xalıq anızlarında bılay deydi: «Aqımbet baqsıdan burın qaraqalpaqlarda Baysarı baqsı degen baqsı bolǵan. Baysarı baqsı toyǵa shaqırılǵanda toyda qosıq aytqanı ushın haqsına bir ógiz alıp aytadı eken. Bir toyǵa Aqımbet qırq jigit menen baradı. Aqımbet sol qırq jigittiń aǵayını eken. Baysarı baqsı aytqan haqıma bir ógiz bermese barmayman, - dep toyǵa kelmepti. Bul awıaldı qırq jigittiń aǵası Aqımbet kórip óziniń qırq jigiti bir-bir namadan shertip qosıq aytıwdı buyırıptı. Aqımbettiń ózi «Arıwxan» degen namaǵa qosıq aytqan. Aqımbet bul namanı aytqanı ushın Arıwxan degen qızǵa uylengen - deydi. Aqımbet óziniń qırq jigit menen hár qaysısı bir nama shıǵarıp aytıp qaraqalpaqlardıń baqsı namasın bayıtqan, «Arıwxan» naması Aqımbet baqsınıń shıǵarǵan naması, Arıwxan Aqımbettiń alǵan hayalınıń atı, sol toydan baslap Aqımbettiń «aǵa-biy» laqabınıń ornına «Aqımbet baqsı» bolıp atalıp ketken» deydi. Jáne bir tariyxıy waqıya «Bir kempirdin bes qızı bar eken, bir qızınıń atı Arıwxan eken. Bir toyda Aqımbet namanı jaqsı shertip aytqanı ushın kempir Arıwxan degen qızın Aqımbetke toyda inam qılıptı» deydi [2].

«Bes perde» naması – 1878-jıldın baharında Xiywanın xam Muxammed Raxim xan Xorezm oypatındaǵı jasawshı milletleriniń barlıq baqsı-jıraw, sazandeleri shaqırılıp tańlaw (Mushayra) ótkeriledi. Xanın shaqırıwı boyınsha kóp sanlı baqsı, baqsılardıń qatarında Aqımbet te Xiywagá keledi. Xiywanın kórnekli Hafızları, shayırları menen ushırasadı. Olar dúnyalıq til bolǵan muzıkalıq til menen erkin soylesip sheberlik joninde pikir alısa. Olardıń arasında Xorezmnen Shamshı baqsı, qaraqalpaqlardan Aqımbet baqsı, túrkmenlerden Berdi baqsı, buxaradan Mamut baqsı, qazaqlardan Abdulla kúyshiler boldı. Aqımbet baqsı usı jerde bes elden kelgen baqsını tariyplep, «Bes perde» degen namasın dóretdi. Usılar xannın aldında bir namadan shertip hám aytıp bergen. Aqımbetten Xan, Siz shertken namamz haqqında túsindirin degende, Aqımbet baqsı namasın bılay dep tariyplep ótedi «men bes júrttan kelgen baqsılardı, namada bes baqsını bir dástedegi baylanǵan bes perde sıpatında súwretlep, tariypledim» dep juwap bergen. Sonnan berli baqsılar arasında «Bes perde» namasın baqsılar namanı úyreniw aldına usılayınsha tariyip berip kelmekte [3].

«Mın túmen» naması qaraqalpaq xalqınıń belgili namalarınń biri. Bul nama duwtarda shertilip qosıq aytılmaıdı. Qomrat baqsıları arasında kóp atqarıladı. Orınbay, Janabay, Juman baqsılardıń repertuarlarınan orın alıp, olardıń burınǵı ustazlarınan miyras bolıp qalǵan nama. Namanın tiykargı manisi, ashıqlıq haqqında sulıw qız-jananalardı nazlı jılwaları, ádep-ikramlıǵı, jigitlerge qıya baǵıp, qas qaǵıwları ashıqlıqtı tariypleydi. Maselen, dástanlarda «Hár keshede mın túmenlik nazın bar» degen qosıq qatarları ushırasadı. Sonınday ájayıp jananalardıń hár bir nazınıń ózi mın túmenge arzan dep súwretlenedi. Sonnan «Mın túmen» naması bolıp atalıp kelmekte. Sonday-aq, baqsılar tárepinen aytılıp kiyatırǵan jáne bir maglıwmatlarda bılay tariyiplenedi: «Mın túmen» dep ne ushın atalǵan? Baqsılar tili menen aytqanda bul tenew manisin anlatadı. Bul tenew qız balalargá baha. Bılayınsha aytqanda, teni-tayı joq, bahası joq gozzal, degendi anlatadı. Sebebi, sulıw qızlardıń nazı, qılıǵı, xızmeti, gayratı, ádep-ikramlıǵı mın túmengede arzan dep keltiriledi [4]. «Mın túmen» – sózi kóp manili

bolıp, xalıq awzında bir neshe apsanalar bar. **Maselen:** Mın t men-asker bası. Mın asker quramındağı topardı basqaratuğın adamğa ayılğan tariplew, yakiy «Mın t men» h ykel, tağınshaqlar jıyındığı, bezew, s n beriwshi nağıs, t ymeler, - dep t sindirilgen. «Mın t men» - bul — pul birliğı (mınlağan mın som) aqsha. Mın t men-tuyın, sırlı jumbaqlar jıynadı, yağnıy  mir jolındağı ushrasatuğın k tilmeg n burılıslar, oyılı balentlilik, t rli mashqalaların n h r qaysısı bir tuyın, sonnan qurılğan «Mın t men» (tuyın), - dep t reypleydi. «Jaman shıganaq» namasının t reypleniwi j ninde xalıq k pshiligi jerinen suwı tayıp, egin ege almay, asharsılıqqa ushırap, Amiwd ryanın  rine joqarığa jol j rip sapar shegedi eken. Ol zamandağı tiykargı k lik keme bolğan.

Adamlar d ryanın  rine qarap kemesin suyrep saldaw tartıp awır azaplar shekken kemeler d ryanın qaytpasında k shli ağısqa, qaytpa-yirimlerge ushırap  rlep j re almay d ryanın ağısı menen g resip, d rya menen tiresip saldawshılar koshin biriktirip, arqan tartıp barlığı birigip qosıq aytadı eken. D ryanın aylanba, qaytpasındağı saldawshılardı n usı aytqan qosıgının naması «Jaman shıganaq» bolıp atalğan deydi. Jaman shıganaq — Qomrat, Moynaq, Shomanay h m Qanlık l rayonlarında jasawshi baqsılardı n, jırawlardı n berg n mağlıwmatlarına qaraganda «Jaman shıganaq» Arzı baqsı t repinen d retilgen nama eken. Xiywa xanı t repinen xanlıqqa qarashlı ayaqlardağı baqsılardı jıynap namalar esitpekshi bolıp. Qomrattan Arzı baqsı shaqırtıladı,  miw d ryanın ishi menen kemeshilerge ilesip, olarga  zinin Xiywaga shaqırtılıp baratırğan haqqında aytadı. Saldaw tartıp, sharashap j rg n kemeshiler aradan az uaqıt  tkennen keyin baqsını k rgenine quwanadı, keyin bir-eki awız qosıq aytıp, saz shertip beriw n onnan  tinish etedi. Arzı duwtarın qolına alıp, kemenin ishinde bir nama shertedi.  rlep arqan tartıp baratırğan jigitler shertilgen namaga ıqlası menen tınlaydı eken. D ryanın jaman shıganaq jerine kelgende kemenin bası burılıp arqan tartıwshi jigitlerge k sh bermey kemeni alıp ketedi. N tiyjede keme awdarılıp, ishindegi adamlarıda Arzı baqsıda zorga degende d rya jağasına j zip shıgadı. Sonnan berli bul namanın atın «Jaman shıganaq» dep baqsı h m saz ndeler t repinen elege shekem atqarılıp kelinbekte. Nama shertilgende asaw Amiwd ryanın tolqınları, kemeshilerdin  rlep arqan tartqandağı k rg n qıyınshılıqları, onın adamlardı hawlıqtıratuğın qattı ağısları, Jaman aylanbaga kelgen jerde kemenin arqanın  ste sawmalap tartıp. Iyrimnen aman  tiw h reketleri s wretlenip berilgen [3].

«Nar iydiren» naması k pshilik qaraqalpaq xalıq sazlarının shıgısı jağınan kut  erterekte payda bolğan shığarmaların n  zgeshe bir t ri. Sazdın «Nar iydiren», - dep atalıwının  zinde de quyqılıp shertiliwine baylamslı ayılğan ayrıqsha bir sırdın jatırğam anlanadı. Bul saz j ninde el arasında k p qızıqlı amz s zlerde ken taralğan. Ilgeri d wirde Qaniyaz degen sazende adam bolğan. Ol bir janında kiyatırğan joldası menen uzaq sapardan kiyatırıp bir t rkmenin  yine kelip t slenedi. Hayalı shayğa quyatuğın s t izlep tappay j rgende, Qaniyaz sazende qarap otırğansha ermek bolsın dep keregedegi iliwli turgan duwtardı alıp shertedi. Shertilgen sazğa shanlaqtağı botası  lgen bir t ye jayı menen j rip kelip tula boyı bosasıp, jelini iyip s ti bulaqtay aға baslaydı. Kelinshekte s tti sawıp alıp qonağına chayın beredi. T yede sol sazdı qaytarıp shertpegenshe sol jerden qozgalmagan eken, - desedi. Sol jerde Qaniyaz degen sazende bul saz nardı da iydirdi, sonlıqtan bunnın atı «Nariydiren» sazı bolıp atalğan eken. Bul amzdın ekinshi bir tareypin, baqsılar bılay t reypleydi: chay berg n kelinshektin atı Aknurxan eken, sonınan sazdn atın «Aqnurxan» qoyılğan dep atalğan deydi. Angemenin anız s z bolmawına qaramastan, sazdn rawajlanıw harakterine qaraganda qanday da bir shınlıqtın barlıgın anlaymız. Haqıyqatında da sazdn daslep bir tempte qayta-qayta bir jerede takırlan beriwinin  zinde kelinshektin s tti sawında qollarının bir bagdardağı shalar h reketleri h m s ttin tamshalap t sip atırğam s wretlenedi. Amzda nardı sawıp bolğan keyin kelinshektin balası jılap, sawıwın janede tezletedi, dep atalğan. Qaraqalpaqlardı n k shpeli  mir surgen zamanları bir qız botası  lgen ingendi sawıp ingennen s t shıgara almay qıynalıp otırğan awhalın k rg n bir baqsı, k rip t ye sawıp otırğan qızdn qasına kelip duwtar menen nama shertipti, baqsının shertken namasına qız sawıp otırğan ingeni iyip s t beripti, mine sol belgisiz baqsının bul shertken naması «Nar iydiren» bolıp atalıptı [2]. «Etiris» namasının baqsılar h m ilimpazlarmızdn berg n mağlıwmatlarına qaraganda Muwsa xannın barlıq tanlawlarınan kewildegidey  tip, bas baqsılar qatarında tan alınıp, xan ogan altın kese beredi. Bul kesanı qaytis bolardan aldında balası Alanurğa beredi. Allanur qaytis bolarda «Akemnin k zi» dep,

qızı Karimaga bergen. Karimanın uyine 1961-jılı dala jazıwlarına komandirovkaga barganda kesani sorap aldıq. Ol h zirigi muzikalıq laboratoriyada saqlawlı tur dep atap  tedi ilimpaz T. Adambaeva «Revoluytsiyaga shekemgi qaraqalpaq muzıkası» monografiyasında. Xan bergen toyında Suyew menen ushırasıp, bastan  tken jabirliklerin b lisedi h m Suyewdin uyinde, toylarda bolıp, bir qansha aynalıp qaladı. Qaytarda Suyew Muwsaga bir «Etiris» Shapan jabadı. Muwsada usı shapanga arnap doslıqtıń belgisi sıpatında «Etiris», - dep atalatugın namasın d retedi. H zirgi uaqıtta «Idiris naması» depte atalıp kelinbekte. S net ustanın bergen maǵlıwmatına qaraganda «Etiris» naması Muwsanın Hiywa saparında shapan menen birge keldi, Muwsadan bul namam burın esitkenimiz joq edi, - deydi [3]. «K r qız» namasının ustaz baqsılar t reypleniwine qaraganda burıngı zamanları bir qız baqsı bolǵan, ol qızdın baqsı bolǵanına din adamlarının aytıwı menen qızdın aǵalarının namısı kelip qızga awır azaplar berip, qızdın eki k zin oyıp alıptı. Qız eki k zinen ayrılǵannan keyin  ziniń k rgen xorlıq-zorlılıǵına narazı bolıp, zaman tensizligine shıdamay  ziniń zarın qosıq qılıp namaga salıp jırlaǵan eken. Mine sol qız baqsının aytqan naması «K r qız» naması bolıp atalap ketken [4]. H zirgi uaqıtta shekem baqsılar t repinen, xalqımızdın Ullı shayırı  jiniyaz Qosıbay ulının «Ellerim bardı» qosıq qatarına salınıp atqarıp kelmekte. «Sanalı keldi» naması,  tken zamanları Qarajan baqsı qosıq aytıp otırǵanda bir  tkir qız qızlardı baslap kelgen, sol  tkir, sulıw qızdın j ris-turısın k lde j rgen  yrekke (sanaga) uqsatıp saz shertip – qosıq aytqan, mine sol Qarajan baqsının aytqan, shertken naması «Sanalı (Sanalı) keldi» bolıp atalıp ketken [2].

«Qoshım palwan» naması amzlarga qaraganda Qoshım palwan degen ataqlı palwan bolǵan. Buni xalıq «Qos barmaqlı Qoshım! Qosım palwan», - dep atagan. Ol h r waqt g reske t ser aldında ol  ziniń en jaqsı k rgen namasın shertedi eken. Duwtar shertip bolıp g reske t skende palwanlardı jıǵa beretugın bolǵan. Solay etip Qoshım palwanın g reske t ser aldındaǵı shertetugın naması «Qoshım palwan naması» dep atalǵan [2]. «G bbatdiyın» naması xalqımızdın sazende, baqsılarının aytıwına qaraganda bılay t riyp beredi. G bbatdiyın attın bawırına taǵılatugın sidemetke g misten oyılǵan naǵısqa, g bbaga, g mbezge, onın atqa jarasıp turganına arnap shıǵarılǵan nama eken, - deydi. «Jeti asırım» naması Muwsa baqsısı jana saz shertip, baqsı bolıwdın talabında j rgende bir awılǵa  lken toy boladı, toyga jan-jaqtan k p adamlar qatnasadı. Tamashag ylerge qızıq k rsetiw maqsetinde bul toyga Muwsada shaqırıladı,  lken qur maydanshada otırǵan adamlardıń ortasında Muwsa baqsı saz shertip, qosıq aytıp otır. Biraq ol qosıqtı jaqsı aytqanı menen duwtardı durıslap sherte almaydı. Qurda otırǵan bir garrı Muwsanın qaptalına kelip: «Saz shertsen durıslap shert» dep Muwsanın qolınan duwtardı julıp alıp  zi duwtar menen h r turli namam shertip Muwsaga k rsetedi h m onı dalkek qılıp kuledi. Muwsanın buǵan qattı ızası keledi, oylanadı. Muwsa  zine ustaz kerek ekenin sol waqıtta ǵana t sinedi. Soytip ol  zine ustaz izley baslaydı. Aradan k p kun  tpey-aq Muwsa baqsı Shoraxannan jayawlap Shımbay  tirapındaǵı ataqlı baqsı Aqımbetke shakirt bolıw ushın jol j redi. Mine ken jazıq dalada Muwsa kiyatırıp, Sarı yespe qum. Garga adımı mın bolsa da Muwsa duwtarın qushaqlap alǵa qarap umtılıp j rip kiyatır. Munarlanıp k rinip turgan Qara taw. Uzaq jollar artta qaldı. «Arıq balıqtın duzı» menen «Qallı jaǵsı»tın arasındaǵı «Jeti asırım» qumında Muwsa jol azabın tartadı. Sarı qumlardan  te almay,  ziniń sharshaganda quwatı bolǵan duwtarın qolına alıp shertip ını ramp qosıq aytadı. Muwsa baqsı bul shertken namasına «Jeti asırım», - dep at qoyǵan eken. Bul jeti asırım namasın Muwsa baqsı d retip shertkennen keyin baqsılar arasında kennan taralǵan [2]. Namanın baqsılar t repinen ekinshi bir t reypleniwine qaraganda Muwsanın Xiywa xam shaqırtadı. Xorezmın jolında «Jeti qum» yaǵmy jeti t beshik bolsa kerek, mine usı jeti qumnan Muwsa astındaǵı atı menen sharashap, zorga degende asıp  tedi. Biraq ta baqsı  ziniń k rgen jol-azabına nalıydı. Omirinshe umıtlımaytugın qıynshılıqlardı k rip «Jeti asırım» namasın d retkenligin atap  tedi. H rbir t beshik qumları, baqsı sol arqalı Xiywanın jolındaǵı jeti qumdı t repleydi.

«Koshaddes» naması 1878-jıllardıń baharinde Hiywanın xam Muxammed Raxım Xan Xorezim oypatındaǵı barlıq baqsılardı shaqırıp. Toy beredi toyda tamashag yler Muwsa baqsı otırǵan t repke jıynalısqan, «Qaraqalpaq baqsı ǵaw aytar dal» Yashan b rekella  zi bol degen xoshametli sozler menen  zleriniń j rekten shıqqan jıllı lebizin bildirip turadı. Muwsam jıynalǵan barshe baqsılar menen jarısqada saladı. Sonda ol jarıstın yeń ozıǵı bolıp, birinshi sıylıqtı alıwga miyasar boladı. Biraq

Muwsa baqsilardın ishinde Suyewdin ajayıp onerine suysine qaraydı. Xanın astırın jiberen sinshıları «Suyewdin qanday baqsı», - dep soragan, Muwsa «Nayatiy aytqısh baqsı, harkim Suyewdey baqsı bolsa arman etpes», - dep juwap beredi. Gezeginde Suyewgede Muwsa baqsı tuwralı sol sorawdı bergende, «Bizler baqsıshılıqtı qurı dälkek penen iyelep jürmiz (Suyewdin eki duwtarı, eki girjek, eki balaman, eki rubab ham dāpshilerden düzilgen janapayshıları bolıp tutas bir ansambldi qurğan), Muwsa baqsı bolsa jalğız duwtar menen putkil xalıqtı awzına qaratadı. Jurt haqıyqıy baqsı dep som aytsa bolar. Bunday baqsını heshbir qaraqalpaqtın qatını endi tuwa bermes. Ol ilāhiyda baqsı bolıp döregen dep juwap beredi. Bul biytams adamlardın birin-biri tāriyplep, jürekti tolqıtıp aytqan sözleri xandı tanlandıradı. Olardın arasındagı bul suyspenshilikti payda etken qudiretli kush kāsip kushi, yagmy muzıkalıq atqarıwshılıq kushi boladı. Muzıkanın tili arqalı bir-birinin ajayıp oner iyesi ekenliklerin usılayınsha tanıydı. Muwsa menen Suyewdi keshte xan sarayında ayttırıw ushın shaqıradı, xannın wazīrlерinen biri Muwsanı ulken bir jayga kirgizip, sıpanın ustine otırğızıp qasına bir xızmetshi berip, jan-jagına qaramay ayta bersen, tartıp solay dep tapsırma beredi. Tapsırma boyınsha ari-beri qızıp aytadı, «Bulbil bagı baqa kōli menen» - degendey, baqsıda tamashagoyi menen jarasıqlı emes pe? Men usı kimgе aytıp otırman, tınlaytugın qulaq joq dep duwtarın tōnkerip, dem aladı. Sol waqıtları hay baqsı ayta ber, degen ses shıgadı. Birden jalt etip tobege qarasa, xan koshkisinde otır eken. Al hayal-qızları hasıl kiyimlerin kiyip, haykel-oner monshaqları gudir-sadır etip jana kelip otırayın dep atır eken. Sonda Muwsa sol hayal-qızlardı tāreyplep «Keler sālana-sālana degen qosıgın aytadı. Erteninen xan Muwsaga saray baqsısı bolıp qalıwga mirat etedi. Biraq ata-anasının, qartayıp qalğanlıgın siltaw etip, kelisim bermeydi. Sonda xannın wazīrlерinin birewi pinham türde «Hay dawleti qaytqan, qalamан dep nege aytpaysan? Sagan Qaratawdın ber jagınan jıynagan salıqtan on eki qabat jay salıp berejaq edi, ketsen satıp keter edin dā» deydi. Muwsa ogan: «Muwsa xalıqtı jılatıp alğan pulında, birewdin manlay teri menen pitken jayında keregi joq. Qasqırdın aldındaгı qozıday bolıp, xannın ham bir uwıs jalladlarınday arasında burisip otırıp qosıq aytqamman gōri qara payım xalıqtın uaqıtın xoshlap, jürgenim abzal emespe? - dep juwap beredi. Xalqının turmısın kōrip, ozi jasagan dawırdegi jamiyettin harakterin jaqsı bilgen, solardın erligin jırlagan awır turmısqa janı ashıgan, solar menen maqsetles, izinde xalqı qalğan qaharman perzent qara basının hāzligi ushın qızıqpaydı. Ken dalam basına kōterip, erkin jūrip qosıq aytıwga ādetlenip qalğan Muwsa baqsı [3].

Paydalangan ādebiyatlar:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 14 майдаги «Бахшичилик санъатини янада ривожлантириш чора-тадбирлар тўғрисида» ги ПҚ-4320-сон қарори.
2. *Айымбетов Қ.* «Халық даналығы». Нөкіс «Қарақалпақстан» баспасы. 1968-ж. 252-бет
3. *Адамбаева Т.* Революцияға шекемги қарақалпақ музыкасы. Нөкіс «Қарақалпақстан» баспасы. 1976.
4. *Алламуратов А., Доспанов О., Тилеумуратов Г.* Қарақалпақша көркем өнер атамаларның сөзилиги. – Нөкіс: 1995.

DIRIJYORLIQ KORKEM ONERININ TURLERI HAM EVOLYUCIYASI

Tnibaev P.K.

Ozbekstan mamleketlik konservatoriyasi Nokis filiali

Annotaciya: Bul maqalada dirijyorlıq kormem onerinin payda bolıwı ham evolyuciyası, kāsip sıpatında ozlestiriliwi, Ozbekstanda dirijyorlıq kormem onerinin rawajlanıwı haqqında soz etiledi. Sonday-aq, jahan ham ozbek dirijyorları ham olardın dortewshilik iskerlikleri ken türde ashıp berilgen.

Gilt sözler: kormem oner, dirijyor, ritm, takt, dirijyorlıq tayaqshası, atqarıwshi-muzıkant, kompozitor, pult, muzıkalıq olshem.